

Örenlerin Bitkisi Üzerlik

Ören yerlerinde, höyüklerde ve terk edilmiş köylerde sık rastlanan üzerlik bitkisine (*Peganum harmala* L.) arkeologların yol göstericisi de diyebiliriz. Yaz ortalarına dek yemyeşil kümeler halinde görülen üzerlikler özellikle Orta Anadolu bozkırında çok yaygındır. Yerleşim yerlerinin yakınında gelişir, çünkü azot seven bir bitkidir. Köylerin, ağılların, yaylaların çevresindeki topraklar her gün sağma gelip giden sürülerin dışkılarıyla zenginleştikçe üzerlik bitkisi de kısa sürede bu topraklara yerleşir. Uzun ömürlü bir bitkidir üzerlik; bunun yanı sıra, birkaç metre derine inen kökleri vardır. Bunlar, onun yazın da yeşil kalmasını sağlar. Hikmet Birand, bir denemesinde höyükler üzerinde üzerlik birliklerinin gelişmesini, eskiden bu bitkinin tohumlarının ilaç olarak ve külünün de içerdiği soda nedeniyle çamaşır yıkamakta kullanılmasına bağlamaktadır.

Üzerlik günümüzde çok yaygın bir dağılım göstermesine karşın, arkeolojik kazılarda ele geçen *P.harmala* tohumları oldukça azdır. Anadolu'da erken döneme ait kazılarda hiç rastlanmayan karbonize olmuş üzerlik tohumları, Friglerin başkenti Gordion'un (Yassihöyük, Polatlı) Geç Bronz ve Hellenistik dönemlerinde ve Güneydoğu Anadolu'da Gritille yerleşmesinin ortaçağa tarihlenen tabakalarında bolca bulunmuştur. MÖ üçüncü bine ait yerleşmelerden Suriye'de Fırat kıyısında yer alan Selenkahıye, Hammam ve al-Raqai'de ve Aşağı Mısır'da Maadi yerleşmesinde de *P.harmala* tohumları saptanmıştır. Bozkırların bu yaygın bitkisinin kazılarda çok az bulunmasının bir nedeni tohumları saran ve tanımlamada belirleyici olan zarın dayanıksızlığı olabilir. Tohumlar doğrudan

ateşle temas ettiklerinde bu dış zar hemen yanarak tohumun tanınabilme olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Hayvanların sevdiği bir bitki olmayışı, tezeklerde az bulunmasının, dolayısıyla ocak kalıntılarında rastlanmamasının bir nedenidir. Zaman içinde aşırı otlama sonucu hayvanların tercih ettiği bitkiler azaldıkça, bunların yerini dikenleri ya da kokularıyla kendilerini savunan bitkiler almıştır. Tarım ve hayvancılığın artmasıyla bozulan topraklarda, mezarlıklar ve meralarda, üzerlik ve devedikeni (*Alhagi* sp.) gibi arsız bitkilerin sayısı artar. Erken dönemlerde kullanılmış olsa bile, üzerliğin ancak dördüncü binden itibaren yerleşmelerde bulunmaya başlama nedeni olarak otlakların üçüncü bin sonrasında aşırı otlama sonucu bozulması gösterilmektedir.

Anadolu'nun en eski yazılı metinlerinden birinde, MÖ ikinci bin yıla ait

bir tablette, üzerlik bitkisine değinilmektedir. Kral Anitta, aldığı ve yakıp yıktığı Hattuşa şehrinin yerine bu bitkiyi ektiğini söyler. Hitit Asker Yemini metinlerindeki lanetleme bölümünde de üzerliğe "Tarlasından buğdayı, arpa-sı gelmesin! Sonra ZAG.AH.LI çıksın!" şeklinde değinilmektedir. H. Ertem, Mezopotamya çivi yazılı kaynaklarında Sümerce ZAG.AH.LI ya da ZAG.HI.LI ve Akadca SAHLU olan üzerliğin Hititçe ZAHHELİ olarak adlandırıldığını ve üzerlik tohumunun bir ilacın hazırlanışında kullanıldığını, ayrıca ritüellerde gıda maddeleriyle birlikte tanrıya sunulduğunu belirtir.

Yaklaşık 2000 yıl önce Adana, Anavarza'da doğan, Avrupa ve Ortadoğu'da 1500 yıl boyunca tıbbi sağaltım alanında kullanılan *Kitab al-Hasayiş*'in (*Materia Medica*) yazarı Dioskorides de (MÖ 20-80) üzerlik bitkisinden söz eder ve bunun belki de efsanevi büyü bitkisi *moly* olduğunu söyler. Dioskorides'e göre, "Bazıları bu bitkiyi *harmala*, Suriye ve Mısırlılar *besasa* (Tanrı Bes'in bitkisi), Kapadokyalılar da *moly* olarak adlandırırlar. Bitki siyah kökleri ve beyaz çiçekleriyle *moly*'nin tanımına uyar". Dioskorides'in *Pegamon agrion* ya da *Ruta sylvestris* olarak tanımladığı üzerlikten söz ederken bu bitkinin en yaygın olarak görüldüğü Kapadokya'ya değinmesi bir rastlantı değildir.

Eski Mısırlıların da nazara karşı bu bitkiyi kullandıkları, tütsü yaptıkları ve Kuzey Afrika ülkelerinde bu geleneğin hâlâ sürdüğü bilinmektedir. Mısır'daki aktarlarda üzerlik tohumu yağı afrodisyak ve kara büyüye karşı kullanılmak üzere satılır. Fas'ta da tohumlar tıbbi ve büyüsel etkinliklerde kullanılır. İran'da Zend-Avesta dininde soma adıyla geçen ve Şaman rahiplerince törenlerde kullanılan bitkinin üzerlik olduğuna ilişkin çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.

Anadolu folklorunda tütsü ve nazarlık olarak kullanılmasının yanı sıra, halk tıbbi da üzerliği binlerce yıldan beri şifa verici olarak tanır. Üzerlik tohumlarının son yıllarda uluslararası uyuşturucu pazarında bir meta haline gelişine de dikkat çekicidir.

Üzerlik bitkisi (*P. harmala* L.) FotoğrafLAR: Harald Böhmer

Başlıca Özellikleri

Flora of Turkey'de üzerlik bitkisinin *Zygophyllaceae* ailesinden olduğu ve Anadolu ile Ege adalarında tek türle temsil edilen, çok yıllık bir bitki olduğu belirtilmektedir. Güney Avrupa, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Asya'da, denizden 1500 metreye değin bozkır bölgelerinde, kimi kez tuzlu topraklarda rastlandığı söylenmektedir. Bazı araştırmacılar da özellikle Doğu Anadolu'da 1900 m'ye değin üzerliğin yayılabildiğine işaret etmektedirler.

Üzerlik, 30-70 cm yükseklikte, tüysüz, parçalı yapraklı, sarımsı beyaz çiçekli ve acımsı keskin kokulu bir bitkidir. Keskin kokuyu veren yağ bezleri yaprakların dallarla birleştiği yerde bulunur. Haziran ayında çiçek açan üzerlik daha sonra tohuma durur. Nohut büyüklüğündeki meyveleri yeşilden sarıya dönüşür. Sonbahara doğru olgunlaşan kapsüllerin her birinde 2-3 mm uzunlukta, üçgen piramit biçiminde, kahverengi-siyah renkte 21-22 tohum bulunur. Halk tıbbında kullanılan bu tohumlar, sabit yağ ile % 2,5-3 oranında indol alkaloidleri (harmin, harmol, peganin, harmalin) içerir. Bu alkaloidlerin % 50-70'ini psikomimetik bir etkisi olan harmalin oluşturur. Harmalin, merkezi sinir sistemini önce depresif, sonra konvülsif (kaslarda istem dışı kasılmalara yol açıcı) olarak etkiler. Görmeyi az miktarda artırdığı, tükürük salgısını azalttığı, damarları genişleterek kan basıncını düşürdüğü, kan şekeriniyse yükselttiği bilinmektedir.

İnsanlarda ağır zehirlenmelere yol açan bitkiler arasında sayılmamakla birlikte sürü hayvanları için zehirli olduğu söylenir. Koyunların aç olduklarında üzerlik bitkisini az miktarda yedikleri, özellikle sonbaharda koyun ve

keçilerin kuruyup düşen yaprakları tercih ettikleri bilinmektedir. Eşeklerse özellikle keskin kokulu bitkilere ilgi gösterirler ve bu arada *P. harmala*'yı da severek yerler.

Anadolu'da yaygın olarak üzerlik adıyla tanınır. Bununla birlikte, yabancı sedefotu, ilezik, nazarotu, üzellik, üzerik, üzeriyih, yüzerlik gibi adlarla da anılır. Osmanlıca Sözlük'te üzerlik tohumuna Arapça 'ispend' denildiği belirtilmekteyse de on yedinci yüzyılda yaşayan *Hayatizade Mustafa Fevzi Efendi'nin Haza Fihristi Risalei Fevziye Fi Lugati Müfredati el Tıbbiye* adlı tıbbi bitkiler sözlüğünden isbend adının Farsça olduğunu ve tohumlarının çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanıldığını, ayrıca şarap gibi sarhoşluk verdiğini öğreniyoruz. Arapça 'harmal' ya da 'harmel' denilen bitkinin İngilizcesi 'Syrian rue' dur. Rue ailesinde yer alan diğer bitkilerin de (örneğin, *Ruta chalepensis*/sedefotu) aromatik ve tıbbi olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Halk Tıbbında Kullanımı

Türk Kodeksi'ne kayıtlı tıbbi bitkiler arasında sayılmayan üzerlik tohumu genellikle bütün aktarlarda bulunmaktadır. T. Baytop, üzerlik tohumunun ve köklerinin halk tıbbında kullanılışı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bağırsak kurdundan prostata, hemoroitten karın ağrısına pek çok hastalığa iyi geldiği inancıyla üzerlik çeşitli yol ve yöntemlerle Anadolu'nun hemen her yerinde halkça kullanılmıştır. Halk tıbbında rastlanan pek çok örnekte olduğu gibi, şifalı ve etkili olduğuna inanılan, fakat kanıtlanmamış uygulama alanları saymakla bitmez:

Afrodizyak olarak, felçlere karşı, "sevdedan kaynaklanan ağrılar" için, göz hastalıklarında...

Davud-u Antaki'nin *Tezker*e adlı eserinin Bitkiler ve Şifaları bölümünde 'özerlik' tohumunun iyi geldiğine inanılan hastalıklar listesi oldukça uzundur.

Nazara Karşı Kullanımı

Üzerliğin Anadolu'da en yaygın kullanım alanı nazar inancıyla ilgilidir. Tohumları nazara karşı tütsü olarak ateşe atılır ve tohum keseleri yani bitkinin meyveleri duvara asılır. Nazara uğradığına inanılan ya da nazar degebileceği düşünülen bebekler, çocuklar, hayvanlar, ateşe atılan üzerlik tohumlarının dumanıyla tütsülenir ve duman koklatılır. Orta Anadolu köylerinde özellikle yaşlı kadınlar, evlerinin önünden nazarının degebileceğine inandıkları biri geçtiğinde ya da evlerine girip çıktığında duvarda asılı nazarlıktan birkaç üzerlik meyvesi alır, ufalayarak ateşe atar. Böylece evini ve ailesini nazara karşı koruduğunu düşünür.

Sivas'ta bir kimseye yoğurt, süt verilirken ineği nazardan koruma inancıyla üzerlik serpilir. Mavi beze sarılmış olarak üzerlik, okunmuş çöreotu, şap, ince elek unu, sarımsak, tuz ve kara sakız içeren çıkını taşımanın da nazardan koruyacağına inanılır. Bu bitkiye, tohumlarının insan üzerinde gezdirilmesi, tütsünün üzerinden atlanması ve yoğurdun üzerine serpilmesi nedeniyle üzerlik adı verildiği ileri sürülmektedir.

Nazara uğradığına inanılan çocukları üzerlikle tütsüleme geleneğinin Adana'dan Adıyaman'a, Afyon'dan Ağrı'ya, Bolu'dan İçel'e, Konya'dan Ma-

Nazarlık yapmak üzere üzerlik meyvelerini toplayan kadın (Kızılkaya, Aksaray, 1994). Hamaylı adı verilen ve çocuklara takılan nazarlık. Üçgen kese içinde üzerlik ve çörekotu tohumları bulunur (Orta Anadolu).
Fotoğraflar: Füsün Ertuğ

raş'a, Van'dan Edirne'ye Anadolu'nun hemen her yerinde olduğu kaydedilmiştir.

Üzerlik meyvelerinden yapılan nazarlıklar bir anlamda, her an el altında ve göz önünde bulunan bir tütsü deposu olarak işlev görür. Aynı zamanda da evi süsler. Kadınlar yaz ortasında henüz olgunlaşmamışken yeşil olarak topladıkları tohum keselerini bir iğne yardımıyla ipe dizerler. Ortaya yerleştirilen bir sopanın ya da çitanın etrafına renkli bir bez sararak ve meyveler arasına küçük renkli bez parçaları geçirecek baklava ya da çift muska biçiminde bir şekil oluştururlar.

Orta Anadolu'da 'hamaylı' adı verilen, muska, Basra boncuğu ve gözboncuklarından oluşan nazarlıkların bir bölümüne üçgen biçiminde bir bez içine üzerlik ve çörekotu da koyulur. Hamaylı taşıyan çocukların kemgöz olarak düşünülen tehlikeden korunduğuna inanılır. Sadece Anadolu'da değil, Akdeniz ülkelerinde, Arabistan ve Hindistan'da da üçgen biçimi tılsım ve muska olarak kullanılır. Anadolu'da yapıların duvarlarını süsleyen üzerlikten nazarlıkların çok benzerlerine İran'ın batısındaki Luristan bölgesindeki göçer yerleşimlerinde de rastlanır.

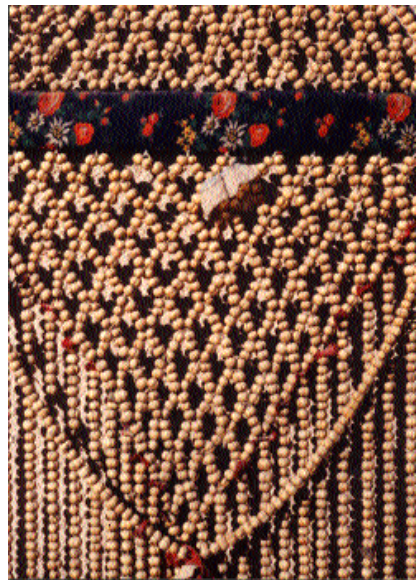
Başka Kullanım Alanları

Geçmişte Anadolu'da üzerlik küllünün soda ya da sabun yerine kullanılmış olduğu bilinmektedir. M. G. Demiray, aşkar adı verilen üzerlik küllünün Gemerek yöresinde yapımını ve kullanımını ayrıntılarıyla anlatır:

"Bir kadın çamaşır yıkayacağı gün tandırın yakar, üzerine büyük kazanı

kor, su ile doldurur. Su ısınırken karşı yamaçlara çıkar sonbaharın kuruttuğu yüzerlikleri keserle koparır, bir yere yığar. Bu yüzerlik yığına bir ateş verir. Acımsı bir kokuyla karışık kıvrım kıvrım bir duman direklerin gök boşluğuna. Çıtır çıtır seslerle yanar kuru boz yüzerlikler. En sonunda ateş söner, gri ile kara arası bir kül yığını kalır. Bu yüzerlik külleri beyaz bir torbaya doldurulur, eve gelinir. Torba ipe bir sopaya bağlanır, sopa yatay olarak kazanın üzerine konur. Ve ak torba kaynayan suya sarkıtılır. Aşkar böylece meydana gelir ve çamaşır yıkanmaya başlanır".

Üzerlik tohumlarının Türk kırmızısı olarak bilinen kırmızı boyada kullanıldığına da kimi kaynaklarda değinilmektedir. Cezayir'de kumaşları kırmızıya boyamakta üzerlik tohumlarından elde edilen yağın kullanıldığını belirtilir. Geçmişte Türk kırmızısı olarak tanınan kökboyadan elde edildiği bilinen, ancak tam formülü kesin olmayan

Nazarlık ayrıntısı

parlak kırmızıyı elde etmek için birçok bitkiden yararlanıldığı sanılmaktadır. Bilimsel yayınların hiçbirinde *P.harmala* bir boyar madde olarak değerlendirilmemekle birlikte boyanın asiditesini artırmakta kullanılan bitkilerden biri de olabilir. Etkin boyar madde verip vermediğine ilişkin bugüne değin bir çalışma yapılmış değildir.

Taşıdığı alkaloidlerden ve beta-karbolin tipte indollerden dolayı üzerlik tohumunun merkezi sinir sistemini uyarıcı bir özelliği vardır. Ufak dozlarda görmeyi iyileştirdiği, damarları genişleterek kan basıncını düşürdüğü bilinir. Yüksek dozdaysa solunum sistemini felç ederek ölüme yol açabilir. Uyarıcı, uyuşturucu, halüsinojen etkisiyle ve diğer uyuşturucular üzerinde kontrolün artmasıyla, serbestçe alınıp satılan üzerlik tohumlarının uyuşturucu pazarında giderek yerinin arttığı gözlenmektedir. Üzerlik tohumlarının Hint kenevirini (*Cannabis sativa* L.) çiçekleriyle birlikte içildiğinde 'görül-meyeni görme' yetisi verdiği, düş gücünü artırdığı, öteki uyuşturucularla birlikte kullanıldığında da onların etkisini artırdığı ileri sürülmektedir.

Tıpta harmin alkaloidinin bazı sinir sistemi hastalıklarında, özellikle parkinson hastalığında ve post-ansefalit vakalarda kullanıldığı ve harmalinin sıtmada kininden daha az etkili olmakla birlikte iyi sonuçlar verdiği belirtilmiştir.

Halk tıbbındaki kullanımları belki daha ayrıntılı biçimde incelenerek gelir kaynağı yaratabilecek bitkisel bir hammadde olarak değerlendirilebilir üzerlik. Ancak, bunun yanı sıra hem uyuşturucu kullanımının dikkatle gözlenmesi hem de aktarların bu konuda uyarılması gerekmektedir.

Füsün Ertuğ

Dr., Arkeolog, Etnobotanik araştırmacısı

Kaynaklar:

- Baytop, T., *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi: Geçmişte ve Bugün*, TÜ Yayını, İstanbul, 1984
- Birand, H., *Alıç Ağacı ile Sohbetler*, TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları, Ankara, 1996.
- Coode, M.J.E., Pegnum L., *In Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Davis, P.H. (Ed) Cilt 2, Edinburgh, 1967.
- Demiray, M.G., "Üzerliğin Gemerek folklorundaki yeri", *Sivas Folkloru* 8: 7, 1973.
- Ertem, H., *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.
- Gunther, R.T., *The Greek Herbal of Dioscorides*, Hafner Publishing, London and New York, 1968.
- Hayatizade, M. F., *Yabancı Bitkiler Sözlüğü*, 2 Cilt. (Türkçeleştiren H. Tuncer), Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Ankara, 1978.
- Miller, N., "The Macrobotanical Evidence for Vegetation in the Near East, c.18.000/16.000 BC to 4000 BC", *Paleorient* 23/2:203-204, 1998.
- Üçer, M., "Üzerlik", *Sivas Folkloru*, 1/6: 3-6, 1973.